

УДК 330.3:330.117

П.І. Юхименко

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА І ФОРМУВАННІ РИНКУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Висвітлюються роль держави в умовах розвитку ринкових відносин і проаналізована еволюція цього процесу в різні історичні періоди. Характеризуються основні зміни ролі держави в економіці, розглянуто причини, що викликають ці зміни. Розкриваються деякі особливості ролі держави в розвинених країнах і країнах з перехідною економікою. Обґрунтовується необхідність посилення ролі держави в умовах трансформації та глобалізації економіки.

Ключові слова: роль держави, транзитивна (перехідна) економіка, глобалізація, співвідношення держави і ринку.

Постановка проблеми. Проблема діалектики співвідношення держави і ринку – це одвічна проблема, яка на кожному історичному відрізку цивілізаційного розвитку та в кожній окремій країні вирішується самостійно під впливом цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних причин та національних особливостей розвитку. Саме це є основою неоднозначності вирішення цієї проблеми. З погляду сучасної економічної теорії та крізь призму критичного аналізу усталеної нескінченної палітри національних моделей економіки все переконливішим стає висновок про існування не тільки загальних принципів взаємодії, а й окремих особливостей, що мають місце на сучасному етапі цивілізаційного розвитку в окремій країні. Незважаючи на процеси глобалізації, абсолютно ідентичних національних економік не буває у зв'язку з історичними, національними та інституційними обставинами.

Вчених та політиків здавна хвилює питання про роль і функції держави в суспільному житті, зокрема в господарських процесах. Проте тільки в останні два-три десятиріччя його почали активно аналізувати в контексті глобалізації. Питання про «розміри держави» в

© П.І. Юхименко, 2008

національних економіках стало особливо актуальним в період переходу від державного інтервенціонізму в економіці, протекціонізму в зовнішній торгівлі до економічного лібералізму, вільної торгівлі в постсоціалістичних країнах, і зокрема, в Україні. Саме новизна об'єкту дослідження і визначає актуальність і практичну спрямованість даної роботи.

Ступінь вивченості теми. Такі відомі вчені, як О.Г.Білорус, О.П.Бутенко, В.П.Клочко, Н.А.Косолапов, А.П.Румянцев, В.Б.Супян, А.С.Філіпенко, А.А.Чухно, Ю.В.Шишков та інші, у своїх працях розглядають роль держави в умовах глобалізації економіки. При багатьох відмінностях у поглядах на глобалізацію вони тісно пов'язують її з якісно новим ступенем інтернаціоналізації економічних процесів, з новою інформаційною революцією і новим технологічним укладом.

Мета дослідження. Не претендуючи на вичерпність теми, автор ставить за мету проаналізувати відносні величини «розмірів держави» щодо економічного впливу в національних транзитивних економіках, розглянути, як змінюється її роль у нових економічних умовах .

Результати дослідження та їх обговорення. З виникненням держави її функції упродовж тисячоліть зводились до двох основних суспільно-корисних дій – захист країни від зовнішніх воєнно-політичних загроз і забезпечення внутрішнього порядку. Розвиток ринкових відносин в економіці дещо розширив їх, додавши ще і функцію підтримки вітчизняних товаровиробників у боротьбі із зовнішніми конкурентами шляхом жорсткого протекціонізму, крайнім виразником якого у Європі XVII ст. стала політика меркантилізму. Під впливом ідей основоположників класичної школи А.Сміта і Д.Рікардо наприкінці XVIII ст. прийшло розуміння того, що ринок – найкращий інструмент регулювання структури виробництва у кожній країні з урахуванням її абсолютних і відносних переваг у міжнародному поділі праці та забезпечення оптимальних умов для економічного зростання і підвищення добробуту країни.

Проте навіть за таких умов лібералізації держава завжди відіграла важливу роль у розвитку господарства і формуванні ринку. Податки, чеканка грошей і забезпечення грошового обігу, охоронні грамоти купцям, режим вільної торгівлі на ярмарках – всі ці витрати забезпечувала держава. З періоду зародження держава виступала головним гарантом приватної власності, яка є основою розвитку товарно-грошових відносин. У період промислового капіталізму держава нерідко являла собою головний ринок для місцевих підприємців. Коли концентрація виробництва і капіталу стали підривати нормальне функціонування ринку, саме державне втручання (антитрестівське

законодавство) було покликане захищати конкуренцію і нормалізувати становище.

Не менш важливу роль відігравала держава у становленні національного ринку, проводячи політику протекціонізму в усіх його різноманітних формах – від митних бар'єрів до державних субсидій, від всіляких норм і стандартів до антидемпінгового законодавства, від адміністративної тяганини до міжнародних угод, які зобов'язували партнерів «добровільно обмежувати» свій експорт. Численні форми протекціонізму існують і нині, в тому числі і в країнах-прихильниках ліберальної економічної політики, що суттєво впливає на господарський розвиток і на формування ринку.

Зокрема, США, ЄС і Японія підтримують високі бар'єри на шляху текстильних товарів, тобто саме тієї продукції, перспективи експорту якої із країн, що розвиваються, відносно сприятливі. Крім того, на Заході зберігається надзвичайно високий рівень аграрного протекціонізму, який робить недоступною підтримку експорту сільськогосподарського виробництва для країн, що розвиваються. Наприклад, у Канаді на імпортне масло встановлюється мито 360%, на завізний сир – 289, на яйця зарубіжного походження – 236%. В Європі на импортну яловичину мито сягає 213%, на пшеницю – 167; у Японії привізні мучні вироби обкладаються митом у 388%, в США на цукор із-за кордону – 244% [8, с. 126].

Держава прямо чи побічно визначає найважливіші параметри ринку, встановлює орієнтири для діяльності окремих підприємців. Вона формує загальний юридичний і економічний простір, зміцнює національну єдність, ставить обмеження суспільно-загрозливій діяльності. «Держава необхідна для того, щоб ринки могли функціонувати, і капіталізм не знищив би сам себе, оскільки капітал здебільшого короткозорий, а ринок ірраціональний. Ринки, які не приборкані морально-політичними законами, будуть стверджувати, що, наркотики, зброя і проституція – це найцінніші товари» [18, с. 7].

Слід відзначити, що саме в рамках національного суспільства складаються основні закономірності ринкової економіки, здатність забезпечувати розподіл і використання ресурсів, системи господарської мотивації, стимули до підвищення ефективності і продуктивності і тощо. Відома роль бюджетної політики і заходи щодо розподілу доходів у визначенні розмірів і структури купівельної спроможності. Навіть найбільш завзяті прихильники вільної ринкової економіки піддаються впливу державного втручання, як тільки «ремонт» вимагає їх «власний дім» [19, с. 15].

Цю тезу підтвердила сама історія. Етатизація економіки посилювалась під впливом екстремальних подій: Першої світової війни, Великої депресії і Другої світової війни. Економічна роль держави від охорони і забезпечення (охорона прав власності, підтримка правопорядку в галузі господарських відносин, розвитку транспорту і зв'язку, системи освіти) втілювалась у необхідність корегування дій ринкового механізму з тим, щоб перерозподіляти матеріальні і фінансові ресурси на потреби країни в екстремальних умовах. З цього часу державне втручання в економіку стало звичним і постійним.

У міру ускладнення господарської системи все більшого значення набуває політика держави, яка спрямована на забезпечення макроекономічних пропорцій, стійких темпів і збалансованості розвитку. Держава в кожний певний момент визначає загальний контекст, у рамках якого ринок самореалізується. Без цього перехід до більш розвинених і цивілізованих форм ринкових відносин був би неможливий.

У процесі природного відбору (на прикладі змін у біосфері) сформувався сталий симбіоз державних (правових і адміністративних) та ринкових регуляторів економіки, який перетворився на стійку саморозвинену систему. З розвитком економіки така система ускладнюється і самоудосконалюється, адаптується до середовища, що постійно змінюється. Відповідно до законів природного відбору цей процес являє собою нескінченний ланцюг спроб, помилок, виправлень останніх, нових спроб тощо.

Одним з основних питань в ході такого процесу коливань від ринку до держави і навпаки (приклад СРСР з його патологічним відхиленням у бік державного регулювання, що закінчився крахом такої моделі), який незмінно впливав на гостроту суперечок як у середовищі економістів різних спрямувань, так і серед політиків, є питання співвідношення ринкових сил та державного регулювання. До початку ХХІ ст. воно стало актуальним не тільки для країн, які недавно ступили на шлях ринкових перетворень, але і для країн зі стійкими ринковими структурами, непохитними інститутами приватної власності і розвинутою системою державного регулювання. Світовий досвід розвитку ринкового господарства показав черговість періодів посилення ринкового конкурентного механізму з періодами державного регулювання економіки. Відповідно і на авансцену економічної політики виходили концепції, які проповідували посилення ролі держави в економічних процесах (перш за все кейнсіанство, первинність якого в економічній теорії та практиці господарського регулювання відмічалась упродовж багатьох десятиріч минулого століття, приміром до

кінця 70-х років), та концепції, які робили ставку на ринкові сили в економіці, на підприємництво і на підтримку державою саме цих сил (монетаризм, економіка пропозиції, неолібералізм, які були особливо впливовими у 80-ті і 90-ті роки ХХ ст.).

Відмітимо, що на Заході вже давно існують концепції про циклічні і періодичні зміни етатизації економіки та її лібералізації [17, с. 30–33]. Не заперечуючи таких періодів і для України у зв'язку з трансформацією економіки (із ринкової в економіку державного регулювання і знову в економіку ринкову), слід визнати, що в цілому домінуючою тенденцією минулого століття було посилення ролі держави в економіці. У Великій Британії, Франції, Німеччині, Нідерландах і США доля державних витрат у ВВП зростала в середньому таким чином: 1870 р. – 9–10%; 1913 р. – 12–13%; 1950 р. – 26%; 1996 р. – 45–46% [6, с. 30].

Більше 40 років після «Великої депресії» активна участь держави в економічному житті трактувалася більшістю вчених-економістів як необхідний і вже уставлений елемент суспільного розвитку. У цей період державні підприємства достатньо успішно функціонували у різних галузях економіки Європи – від транспорту (Велика Британія) і автомобільної промисловості (Франція та Італія) до реклами (Франція). Навіть у країні з традиційно негативним ставленням до ролі держави в економіці і схильністю до принципів вільного підприємництва (США) стали сприймати активне регулююче втручання держави у суспільно-політичні процеси як данину необхідності. Держава взяла на себе відповідальність за зменшення масштабів бідності у країні, розвиток освіти і значною мірою охорону здоров'я, надання багатьох інших соціальних послуг; проводила все більш активну макроекономічну політику, причому як непрямыми методами, так і нерідко заходами адміністративного характеру. Характер політики побудови «великого суспільства» президента Л.Джонсона по суті мало чим відрізнявся від патерналістських програм в соціалістичних країнах, включаючи й Україну. Сукупні витрати держави у процентному відношенні до ВВП в більшості розвинутих країн досягли до кінця 70-х років великих розмірів – від 57% у Швеції і Данії, 46–47 в Італії і Греції, 42 у Німеччині, Канаді та Ірландії, до 37 у Великій Британії, Португалії й Фінляндії, 34 у США і 28% в Японії [20, с. 13].

Початок 80-х років показав, що економічна роль держави у розвитку господарства і формуванні ринкової економіки дає максимальний ефект тоді, коли державне втручання не пригнічує самі основи ринкового механізму, конкуренцію, самостійність товаровиробників, не порушує економічні і соціально оправдані пропорції між нагрома-

дженням і споживанням. Тобто йдеться не про тотальний вихід держави з економіки, а про ефективне поєднання функцій держави та ринкових механізмів, їх оптимальне співвідношення. Проблема не в тому, втручається чи ні держава в економіку, а в формах, інструментаріях та цілях державного втручання (і, відповідно, в його наслідках). Це питання теорії і практики, вони залишаються предметом гострих політичних дебатів та суспільних дискусій і в ХХІ ст. Такі дебати помітно загострились під впливом ряду обставин, які вже стали історичними факторами, а саме: а) різкий відхід від продержавної орієнтації як в теорії, так і на практиці з початку 80-х років не зумів швидко подолати уявлень про постійне посилення економічної і соціальної ролі держави, яке панувало довгий період; б) приватизаційний бум, який розпочався в 80-ті роки практично у всіх розвинених країнах, не був настільки успішним і послідовним, як цього чекали прихильники тотального роздержавлення економіки; в) виникнення феномена перехідної економіки у зв'язку з крахом світового соціалізму ще більше актуалізувало цю проблему, насамперед з точки зору визначення ролі держави, а також масштабів і темпів приватизації; г) пошуки оптимального механізму регулювання в умовах глобалізації економіки.

У ході дискусій під впливом вказаних обставин сформувалися сучасні уявлення про роль держави. З існуючої багатогранності теорій, які пояснюють збільшення державного втручання в економіку і соціальне життя, можна виділити декілька напрямів:

1) теорії, які пов'язують зростання ролі держави із реформуванням соціального середовища, тобто з технічним прогресом, демографічними зрушеннями, змінами в економічній системі. На думку одного із провідних представників сучасної школи американських економістів М.Олсона, демографічні зрушення (зростання населення, урбанізація) потребували посилення соціальної політики, надання державних послуг медицини, регулювання рівня життя у містах, охорони навколишнього середовища. Технологічні зрушення всіх типів вимагали від держави збільшення інвестицій у галузі науки та освіти, патентної діяльності тощо [20, с. 15];

2) теорії, які, не заперечуючи ролі соціального середовища, посилення ролі держави пояснюють впливом внутрішніх політичних процесів. В умовах зростання ролі політичної культури велике значення має законодавство, яке неминуче приводить до посилення ролі держави як виразника і координатора інтересів різних суспільних груп – політичних партій, профспілок, інших громадських організацій;

3) теорії, які пов'язують посилення ролі держави, виходячи з її функцій забезпечення економічного розвитку. Економічна історія засвідчує, що ті країни, які пізніше стали на шлях індустріалізації або інших великомасштабних технологічних та економічних перетворень, мають, як правило, більш широкий державний сектор і більш розвинуте державне регулювання економіки. У цих випадках, на думку американського історика-економіста Ф.Гершепкорна, держава виступає свого роду локомотивом економічних перетворень, акумулюючи цілеспрямовані зусилля на технічне переозброєння галузей, наукові програми, зростання інвестицій, структурну політику. Такий шлях пройшли післявоєнні Франція й Німеччина, Японія та СРСР, що є підтвердженням тези про недосконалість ринку: досягти швидких технологічних перетворень інколи вдається значно скоріше за допомогою держави, ніж за допомогою лише «невидимої руки» ринку;

4) теорії, які обґрунтовують розширення функцій держави її внутрішньою природою і внутрішньою динамікою розвитку. В особі своїх інститутів держава, як і інші організації, схильна до самовідтворення та контролю і не схильна до самообмеження. Держава – це ніби свого роду монополія, поведінка якої подібна до дії будь-якої іншої поведінки на ринку. Немаловажну роль тут відіграють і соціально-психологічні мотиви тих, хто працює в державному секторі: політики, щоб бути обраними, обіцяють додаткові витрати на різні програми, чиновники зі свого боку намагаються підвищити статус власного відомства і таким чином свій власний статус. Це є однією з причин розбухання державних структур та їх функцій.

Зазначені теорії розвиваються в руслі єдиної теорії неінституціоналізму і переважно дають загальну картину факторів, які визначають динаміку ролі держави у сучасному суспільстві та економіці. Маючи різні основи, всі вони виходять із презумпції розширення державних функцій і ролі держави в економіці та суспільстві в принципі, із універсальності характеру цього процесу в різних країнах. Поворот на рубежі 1980-х років від естатичних теорій і практики до неоліберальних теорій економіки та ринку, нова хвиля приватизації у більшості розвинених країн дозволяє по-іншому подивитись на місце і роль держави в економіці, на конкретні умови і межі державного втручання.

На наш погляд, ці загальні тенденції і теоретичні положення мають доповнюватися конкретною соціально-економічною та політичною ситуаціями в даній країні, минулими традиціями і уявленнями, переважними політичними настроями, а також завданнями, які вирішує країна. Якщо, наприклад, ті політичні сили (і економічні

групи, що їх підтримують), які одержують переваги від перерозподільних функцій держави, втрачають роль у суспільстві, то роль держави буде зменшуватися.

Не менш важливим є науковий підхід до визначення масштабів державного втручання на різних етапах вирішення стратегічних завдань розвитку економіки. Історія розвитку України є свідченням того, як держава, виконавши важливі завдання (індустріалізацію країни і ряд соціальних завдань), опиняється в полоні власного успіху і перестає враховувати, що витрати державного втручання (а вони з економічної точки зору завжди великі) починають перевищувати переваги державного перерозподілу національного продукту на користь окремих соціальних груп.

Світова тенденція 80–90-х років ХХ ст. – обмеження державного втручання в економіку і посилення приватизаційних процесів кожної країни – розвивалась під впливом зовнішніх факторів, що серед деяких економістів отримало назву «міжнародний психологічний феномен». Заходи щодо роздержавлення, які здійснювались без врахування конкретних національних і місцевих умов, здебільшого, у тому числі і в Україні, не були реалізовані до кінця або не дали бажаних результатів.

Зробимо намагання узагальнити і відповісти на питання: у яких випадках розширення функцій держави бажане, а в яких воно призводить до негативних наслідків? Навряд чи можна заперечувати посилення ролі держави, викликане необхідністю задоволення потреб зовнішнього соціального середовища, демократичними вимогами різних груп населення, неодмінністю надання всім визнаних соціальних благ, які не забезпечує приватний сектор. Якщо ж розширення функцій держави деформує здатність суспільства до нововведень і економічного зростання, якщо держава намагається підтримати окремих представників економічної і політичної еліти на шкоду суспільству, якщо воно починає функціонувати як певна самодостатня структура у своїх власних інтересах (в інтересах чиновників, політичного чи військового істеблїшменту), тоді діяльність державних інститутів завдає прямих збитків суспільству і розширення її відповідних функцій небажане.

На наш погляд, на рубежі 1980-х років Україна (у складі СРСР) прийшла з саме таким багажем державних функцій, і саме тому пройшла ліберальна революція, яка у своїх основних проявах була підтримана на початку 90-х років не тільки демократами, а й значною частиною комуністів.

За період становлення ринкових умов в Україні, особливо в 1990-ті роки, зазнав змін і сам державний сектор економіки. Можна констатувати зниження частки державних витрат в економічному зростанні. Це пов'язано, з одного боку, з посиленням ринкових сил в економічному зростанні, з натиском на всебічний розвиток і заохочення підприємництва, з іншого – із фактором конверсії. При цьому спостерігається концентрація державного сектора, в площині галузевої структури, винятково в інфраструктурних галузях (транспортна мережа – мости, дороги, трубопроводи; окремі сектори енергетики – атомні електростанції; наука, насамперед фундаментальна, а також галузі, які забезпечують відтворення робочої сили – освіта й медицина). Різко знижується державна власність у галузях суспільного виробництва.

З огляду на сучасні теорії й практику розвинутих країн світу можна виділити напрями посилення державного втручання в економіку в перспективі трансформації економіки України. Серед них: емісія грошей і грошове регулювання як безумовна прерогатива держави; створення і підтримка правової бази ринкових відносин, а також законодавчий захист приватної власності та прав споживачів; підтримання конкурентного середовища і заходи, спрямовані на недопущення монополізації економіки; забезпечення так званих «суспільних благ», (включаючи освіту, фундаментальні науки, реалізацію завдань з охорони країни, правоохоронні функції) тощо; мінімізація негативних побічних ефектів від ринкової діяльності, зокрема, охорони навколишнього середовища; подолання надзвичайної диференціації у суспільстві, підтримка соціально незахищених груп населення.

Не менш важливою функцією держави стає її роль у розробці й реалізації національних пріоритетів в умовах глобалізації економіки. Остання вносить істотні поправки в процес пошуку оптимального механізму регулювання, оскільки держава як управлінська підсистема стикнулася із принципово новою ситуацією. По-перше, з процесом глобалізації значно послабилася ефективність використання таких традиційних важелів макроекономічного регулювання, як імпорتنі бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти і ставка рефінансування центрального банку. За умов уже достатньо високої і все більш зростаючої взаємозалежності національних господарств уряд вимушений користуватися ними з обережністю, зважаючи на інші державні суб'єкти міжнародних економічних відносин (МТНК і транснаціональні банки, які можуть звести нанівець очікуваний від вжитих заходів ефект, або навіть використати на шкоду цій країні). Наприклад, у 2000 р. загальна кількість ТНК досягла близько 63 тис.,

зарубіжних філій – більше 800 тис., нагромаджені ними зарубіжні інвестиції наблизились до 6 трлн дол., а їх глобальні активи склали 21,1 трлн дол. Продаж зарубіжних філій зростає швидше, ніж світова торгівля товарами й послугами, а зростання частини нагромаджених прямих зарубіжних інвестицій у світовому ВВП вдвоє випереджає зростання частки в ньому світової торгівлі. Нині вони контролюють від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ світового промислового виробництва, $\frac{2}{3}$ міжнародної торгівлі, близько $\frac{4}{5}$ світового банку патентів і ліцензій на нову техніку, технології та «ноу-хау» [12, с. 153]. Внаслідок цього міжнародні потоки товарів і послуг не тільки значно інтенсифікувались, а й набули нової якості: близько 40 відсотків таких потоків носять нині внутрішньокорпоративний характер, що надає їм особливу стійкість і могутність. Більше того, торговельні зв'язки національних господарств доповнилися новими міцними вузлами – міжнародною власністю на основні виробничі фонди. Це робить економіку кожної країни (яка експлуатує капітал, а також приймає іноземні інвестиції) все більш транснаціональною.

Активна експансія ТНК і швидке зростання міжнародного товарообігу вимагали відповідного розширення кредитних ресурсів і легкого доступу до них у будь-якій точці світового економічного простору. Така потреба породила позанаціональні ринки капіталу в так званих євровалютах (іноземних валютах відносно країни дислокації банку). На відміну від традиційних національних ринків, які здійснюють міжнародне кредитування у місцевій валюті, євровалютні ринки оперують зарубіжними грошима. Операція такого роду не вимагає конвертації валют і тому знаходиться поза сферою дії національних валютних законодавств та не підлягає урядовому контролю (тобто стає наддержавною). Причому, нині трансграничні потоки позичкового капіталу у 50 разів перевищують обсяг міжнародної торгівлі [12, с. 154].

Слід враховувати, що розвиток ТНК в сучасний період відбувається не шляхом створення нових виробничих потужностей, а за рахунок перегрупування своїх уже діючих компаній через механізми злиття і поглинання (ЗіП). Обсяг трансграничних ЗіП у розвинених країнах зріс з 272 млрд дол. в 1997 р. до 677,3 млрд в 1999 р. [5, с. 68]. Ці показники перекривають суми прямих інвестицій у розвинених країнах за відповідні роки.

Мотиви, які збуджують фірми до ЗіП, багатогранні, але всі вони є реакцією компаній на нові вимоги конкурентного середовища, пов'язані, по-перше, зі збільшенням наукомісткого виробництва, швидким поширенням інформаційних технологій у сфері послуг та

проникненням їх у традиційні галузі переробної промисловості; і, по-друге, зі змінами, які відбуваються в результаті лібералізації міжнародної торгівлі, що розширює доступ до ринкового простору, перетворюючи звичайну конкуренцію на товарних ринках у дійсно глобальну.

З макроекономічної точки зору ЗіП полегшує адаптацію національних економік до нової обстановки, створеної «інформаційною революцією» і глобалізацією. Зростання продуктивності об'єктивно веде до скорочення кількості фірм, потрібних для обслуговування конкретних товарних ринків (незважаючи навіть на збільшення обсягів останніх внаслідок глобалізації). За такої реструктуризації галузей механізми ЗіП більш ефективні, ніж механізм банкрутств фірм, – без втрат наявних активів, нагромадженого фізичного і людського капіталу [16, с. 153–182].

В умовах боротьби за залучення іноземних капіталів такі традиційно «внутрішні» галузі державного регулювання, як оподаткування, соціальна політика, трудове законодавство, освіта та професійна підготовка кадрів, невпинно інтернаціоналізуються. Це послаблює можливість ефективно регулювати національну економіку навіть за посередництвом найсучасніших методів. Тут не допомагають ані посткейнсіанські, ані неокласичні рецепти.

Механізм ЗіП все ширше застосовується у країнах з перехідною економікою, а особливо у зв'язку зі здійсненням програм приватизації, причому мотивація вкладання зарубіжних інвестицій більше ніж традиційна. Йдеться про інвестиції з наміром освоєння внутрішнього ринку країни, що приймає їх, з використанням стандартизованих технологій, які вже пройшли пік популярності на ринках Заходу. Інший важливий мотив – створення у постсоціалістичних країнах експортних виробничих баз з використанням місцевих економічних ресурсів, які з тих чи інших причин цікавлять інвесторів (дешева робоча сила, сировина, а останнім часом й місцеві виробничі потужності).

Характеристики інвестиційного клімату в країнах з перехідною економікою незрівнянні з тими, з якими звикли мати справу інвестори в розвинених країнах. Тому в політиці залучення капіталу місцеві уряди, як правило, не обмежуючись лібералізацією інвестиційних режимів, застосовують широкий арсенал спеціальних заходів заохочення (податкові, митні, фінансові та інші пільги для інвесторів) [14, с. 90–100]. Водночас вплив держави на процес зарубіжного інвестування досить часто включає такі заходи промислової політики, як стимулювання міжфірмової кооперації між національними й зарубіжними інвесторами, заохочення експортної діяльності вітчизняних

підприємств із участю зарубіжних, гарантії зайнятості місцевого персоналу і тощо. Для України за умов незрілості інститутів ринкового господарства і механізмів конкурентного перерозподілу ресурсів важливо не допускати перетворення підприємств із участю зарубіжних інвесторів на анклавний сектор.

Водночас для інвесторів із різних країн це може означати суттєві обмеження свободи маневрування. Тому багато провідних західних ТНК та уряди, які відстоюють їх інтереси, все сильніше впливають на постсоціалістичні країни з тим, щоб підштовхнути їх до радикальної лібералізації інвестиційного законодавства. Для цього активно упродовжуються міждержавні угоди з інвестиційних питань, зокрема підписання країнами СТО угоди «Про торгові аспекти інвестиційних заходів» (Trade-Related Investment Measures – TRIME), яка забороняє використання стосовно зарубіжних інвесторів певних інструментів державної промислової політики. Ідеологічно це подається як необхідність за умов глобалізації поширення на країни з перехідною економікою універсальних норм інвестиційного співробітництва.

У таких умовах серйозною проблемою стає розмивання національного суверенітету. Трансакційний бізнес кидає відкритий виклик суверенним правам урядів, виникає цілий соціальний прошарок космополітичної олігархії, яка ставить себе вище національних угруповань і не визнає національної ідентичності. Це також «виключені», але уже не через незалежні від них причини, а з своєї власної волі. Однак результат в обох випадках однаковий. Національне суспільство «стискається», його соціокультурний потенціал обмежується, а виграє від цього меншість. Прикладом може служити Велика Британія, де після приходу до влади М.Тетчер «відкритість» стала одним із пріоритетних напрямів державної політики. Від цієї політики доходи 20% багатого населення зросли в середньому на 4,7% в рік, тоді як у 20% бідних – всього на 0,2%. У результаті середній дохід 20 відсотків багатих у 2000 р. був у 17 разів вищий ніж у 20 відсотків бідних [15, с. 113].

Зрозуміло, що за будь-яких варіантів глобалізації національна держава не зможе зберегти свою функцію і суверенітет у попередніх обсягах і їх розмивання само собою ще не є явищем аномальним. Аномальним, кризовим, на наш погляд, його робить те, що підриє національної ідентичності та національного суверенітету, неоліберальна глобалізація не створюють адекватних політичних та суспільних структур, здатних підхопити прерогативи і «скрепи», які вислизують від національних держав та суспільств, і сконцентровують їх на більш широкому геополітичному просторі. Замість цього влада переходить

до практично нікому не підзвітних ТНК, а також фінансово-політичних організацій типу МВФ, Всесвітнього банку, СОТ та ін. І якщо зважити, що в їхній діяльності переважає бізнес, то варто нагадати слова відомого американського фінансиста Дж.Сороса: «Прибуток – ось мотивація будь-якого бізнесу. Бізнес не ставить за свою мету захист загальнолюдських цінностей. Більшість бізнесменів – добropорядні громадяни, але це не відмінняє того факту, що метою бізнесу є власне збагачення, а зовсім не суспільне благо. Менеджери несуть основну відповідальність перед власниками бізнесу, а зовсім не перед чимось невизначеним, яке називається суспільним інтересом, хоча корпорації часто-густо намагаються діяти (або роблять вид, що діють) в дусі відповідальності перед суспільством, бо це вигідно для бізнесу» [9, с. 12].

Відомий американський економіст Джозеф Стігліц висловився з цього приводу ще більш відверто. На його думку, за хорошого управління глобалізація може принести користь усім країнам. Але в тому вигляді, в якому глобалізація реалізується нині, багато країн нічого не отримують, тоді як найбідніші з країн тільки втрачають від неї. «Глобалізація сьогодні – це нечесна гра, правила якої написали багаті промислові країни для багатих промислових країн» [10, с. 3].

Саме тому, на думку відомих українських економістів М.Шепелева, О.Білоруса, А.Гальчинського, в умовах неухильного нарощування масштабів і сили глобалізму головне завдання націй-держав полягає в тому, щоб посилювати внутрішню інтеграцію, яка повинна бути сильнішою за зовнішні впливи і руйнівні удари глобалізації. Сподіватися на те, що внутрішні процеси глобалізації є сильніші за зовнішні впливи, безперспективно [11, с. 31; 1, с. 6; 2].

Характерно, що на Заході, починаючи з 1990-х років, економічна роль держави знову неухильно зростає. Від початку 1980-х до середини 1990-х років питома вага державних витрат у складі ВВП західних країн зросла з 42,6 до 47,2%, а в провідних країнах Європи (ФРН, Велика Британія, Франція) вона перевищує 50%. І за прогнозами Інституту світової економіки і міжнародних відносин Російської академії наук, ця тенденція буде зберігатися до 2015 р. [3, с. 10]. У США з'явилася «напівдержавна економіка», базована на тісних фінансових зв'язках корпорацій з місцевими і федеральними бюджетами з їх масованими субсидіями, фінансовими гарантіями та світовими інтелектуальними ресурсами через шлюзи сприятливої імміграційної політики та практики (формула «3 індуси замість 1 американця») [11, с. 34].

Глобальне насильство над державами та їх громадянами зростає. За цих умов держави ведуть пошук захисних механізмів протидії аг-

ресивній глобалізації. Серед них – розробки національних стратегій розвитку, в яких належна увага приділяється питанням сталого розвитку, регіоналізації й соціалізації, а також розвитку народного підприємництва, малого і середнього бізнесу, соціополісів та кластерних структур. Україна також має розробити національну стратегію, яка абсорбувала б нові можливості глобалізації та протидіяла зовнішньому руйнівному впливу глобалізму.

Під впливом процесів глобалізації відбувається, з одного боку, втрата для національної держави можливості бути повним господарем на власному економічному просторі, а з іншого, утруднення удосконалення й використання більш складних механізмів регулювання економіки, все глибшого проникнення в проблеми окремих її галузей. Під впливом зміни висхідного змісту державного суверенітету здійснюється обмеження дії національних урядів. Володіння територією, охорона від посягань ззовні та організація використання її природних багатств були й до цього часу залишаються природними функціями держави. Зрештою, «державний суверенітет» означає здатність держави здійснювати на своїй території повний контроль над економікою та іншими сферами суспільного життя, який виключає будь-яке втручання ззовні. Інтернаціоналізація економіки доповнює і зміст державного суверенітету. Державам доводиться вступати одна з одною в договірні відносини і брати на себе різні зобов'язання, які тією чи іншою мірою обмежують дії національних урядів, тобто звужують державний суверенітет. І чим багатогранніше та інтенсивніше стає господарська, політична, науково-технічна і культурна взаємодія різних країн, тим більшим стає розрив між державним суверенітетом *de jure* і його обсягом *de facto*.

Цьому сприяє і зміна пріоритетів розвитку економіки. Матеріальне багатство (природні ресурси, виробничі потужності і т.п.) все більше відступає на задній план порівняно з багатством інтелектуальним (нагромадження знань, рівень науково-технічного потенціалу, досвід підприємництва тощо.). Відомий англійський економіст кінця XIX – початку XX ст. А.Маршалл писав, що «чисельність працівників фізичної праці у чотири чи п'ять разів перевищує чисельність всієї решти класів» [4, с. 289]. Нині ж більше 50 відсотків економічно активних громадян розвинених країн зайнято не фізичною, а розумовою працею, а в США їх більше $\frac{2}{3}$. Так що інтелектуальна праця стає провідною [13, с. 479]. Інтелектуальне багатство, на відміну від матеріального, не є невід'ємною частиною тієї чи іншої території, воно мобільне і за природою своєю позатериторіальне. При створенні умов у рамках суверенної держави, які стають обтяжливими або взагалі не-

сумісні з творчим розвитком, носії інтелектуального багатства, громадяни тієї чи іншої держави, покидають країну та емігрують туди, де умови для самореалізації більш сприятливі. Ще мобільніші самі ідеї нової технології, ноу-хау та інші компоненти інтелектуального багатства. Обсяг інформаційного обміну за допомогою Інтернету подвоюється через кожні 100 днів, тобто щорічно в 7,3 рази [12, с. 152].

Виникнення глобальних за своєю природою проблем, які не піддаються вирішенню в рамках окремих держав, вимагають продуманості та ефективного регулювання. До них у першу чергу належать:

- зростаючий конфлікт між суспільством і природою, який уже породив низку техногенних екологічних лих регіональних масштабів і загрожує глобальною екологічною катастрофою;

- надзвичайний розмах спекулятивних переливань капіталів, зростаюча нестійкість і неузгодженість економічних процесів, збільшення кількості нелегальних операцій та різке посилення фінансових послуг, що призводить до посилення тенденції переродження світової фінансової системи на глобальне казино, де група безвідповідальних та егоїстичних спекулянтів розгойдує всю систему, завдаючи великої шкоди багатьом країнам;

- зростаюча масова еміграція з країн, які вражені бідністю, етнічними війнами та іншими локальними бідами, що суттєво ускладнює економічну й соціальну ситуацію в порівняно благополучних державах;

- розвиток суспільства інформації (система телекомунікацій, Інтернет), який відкриває величезні можливості для глобалізації економіки та злочинності.

Це далеко не повний перелік проблем, але й він показує, що в боротьбі з деградацією навколишнього середовища, поширенням міжнародної злочинності, контрабандою наркотиків і подібними явищами інтереси окремих держав можуть бути захищені тільки колективно, що потребує вдосконалення наддержавних регулювальних механізмів. Традиційна «одноповерхова» міжнародна регулювальна система, яка являє собою сукупність взаємодіючих одна з іншою національних держав, відживає. На зміну їй йде нова багатоярусна глобальна система, де, доповнюючи одна одну, взаємодіють національні держави, міжнародні урядові та неурядові організації, транснаціональні корпорації й навіть міжнародні засоби масової інформації, які стають все більш впливовою політичною силою не тільки в національному, а й у світовому масштабі.

Розпочавшись ще у 1940-х роках зі створення Організації Об'єднаних Націй з її розгалуженою системою економічних органів,

а також Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції і розвитку (створений пізніше з іншими фінансовими інститутами Всесвітній банк) і Міжнародної торгівельної організації (з 1955 р. СОТ), цей процес продовжується й нині. Причому міжурядові організації склалися в тих галузях економічних відносин, які до середини ХХ ст. були найбільш інтернаціоналізовані і вимагали колективного регулювання. Розширення цих галузей, відповідно, вимагає створення все нових інститутів для їх регулювання.

Із середини 1940-х років значно зросла (до 3 тис.) кількість міжнародних організацій, які регулюють найрізноманітніші галузі економіки, політики, екології, культури тощо. Існування більше 20 тис. різних неурядових міжнародних організацій (приблизно 2 тис. з яких мають статус спостерігача при ООН) свідчить про інтенсивність цього процесу, причому за нових умов держава вимушена делегувати свої повноваження не тільки «нагору» наддержавним структурам, а й «униз» регіональним та муніципальним інститутам всередині країни. В основу такого розподілення повноважень покладено принцип субсидіарності: в кожній конкретній галузі суспільних відносин повноваження концентруються на тому рівні, де регулювання даної галузі може здійснюватися найбільш ефективно і з найбільшою користю для суспільства. Тобто із всевладного суверенного вершителя долі власної економіки держава перетворюється на одну із ланок все більш сприятливого механізму, який регулює глобальні економічні та інші відносини.

Таким чином, до сучасних пріоритетів державного регулювання економіки в Україні можна віднести наступне. По-перше, це подальша стабілізація зростання, вироблення збалансованої макроекономічної політики з метою досягнення стійкого розвитку з урахуванням екологічних та соціальних вимог. По-друге, сприяння зростанню продуктивності через здійснення інноваційної політики, насамперед щодо прискореного розвитку НТР і зокрема фундаментальних наук, підтримка інформаційних технологій. Не слід забувати, що вихідним рушієм завжди виступає доходність науково-технологічної продукції. Якщо продаж на світовому ринку 1 кг сирової нафти дає 2–2,5 центи прибутку, то 1 кг побутової техніки – 50 дол., 1 кг авіаційної техніки – 1000, а 1 кг електроніки та інформаційної техніки дозволяє заробити 5 тис. дол. [12, с. 149]. По-третє, всіляке сприяння розвитку освіти і підвищенню кваліфікації робочої сили, що веде до економічного зростання та підвищення рівня життя українців. Нині стає все більш очевидним, що доля не тільки окремої людини, а й тієї чи іншої країни буде залежати від загальноосвітнього рівня населення. За оцінка-

ми економістів, у розвинутих країнах 60% приросту національного доходу визначається приростом знань і освіченості суспільства. По-четверте, забезпечення соціальної функції держави через оптимізацію програм у галузі пенсійного й медичного страхування, підтримки сімейних цінностей. По-п'яте, реалізація позитивного ефекту від глобалізації української економіки, враховуючи, що історично сформована структура міжнародного поділу праці постійно модернізується шляхом перенесення із високорозвинених країн до менш розвинутих трудомістких, матеріало- і енергомістких, а також екологічно обтяжливих галузей реального сектора економіки. По-шосте, покращення навколишнього природного середовища, удосконалення екологічних регуляторів, вироблення відповідної політики у зв'язку зі змінами кліматичних умов.

Висновки. В цілому, якщо підвести підсумок цих роздумів, можна сформулювати ряд висновків. Вони показують, що на сьогодні можна визнати доведеним наступне.

1. Досвід ефективного функціонування економіки розвинутих країн показує, що немає й не може бути ефективною, такою, що базується на сучасних науково-технічних досягненнях, соціально-орієнтованої ринкової економіки без регулюючої ролі держави. Прикладом відходу держави від регулювання соціально-економічними процесами може слугувати Україна, яка стала перед проблемою незахищеної в міжнародному плані держави із соціально незахищеними громадянами всередині країни.

2. Механізми державного регулювання змінюються, але держава завжди зберігає визначені, чітко виражені функції, серед яких: захист прав власності; забезпечення свободи підприємництва; стимулювання ділової активності й боротьби з монополістичними тенденціями; забезпечення законності та правопорядку в господарській галузі; регулювання грошового обігу; забезпечення стійкості національної валюти; регулювання взаємовідносин між працею і капіталом, між підприємцями та найманими робітниками; регулювання зовнішньоекономічної діяльності, включаючи митні обмеження; забезпечення економічної безпеки країни.

3. У країнах з перехідною економікою, включаючи й Україну, на етапі становлення та розвитку реформ держава має бути більш активною, ніж в умовах відрегульованої економіки, щоб швидше подолати бажання старої системи зберегти своє попереднє становище. За відсутності державного втручання на стадії формування ринкової економіки посилюється стихійний розвиток, який сприяє появі нових сил протистояння, що монополізують процеси виробництва. Не менш

важливою в умовах перехідної економіки є міжнародна діяльність держави. Держава бере участь у світовій господарській конкуренції не тільки завдяки своїй господарській політиці. В таких умовах швидко зростає дипломатична складова конкурентоспроможності країни. Здатність відстояти свої інтереси повинна проявлятися у багатьох сферах – від лобіювання «своїх» підприємств на міжнародних тендерах до участі в міжнародних дебатах навколо принципів і правил світових господарських відносин та впливу на щоденну діяльність міжнародних економічних організацій.

4. Для кожної країни масштаби державного регулювання, його конкретні механізми й форми здійснення мають бути різними. Вони повинні враховувати історичні традиції країни, її національну культуру, масштаби території, специфіку геополітичного становища. Тому роль держави в країнах Азії має бути іншою, ніж у Європі, у Скандинавії вона відрізняється від континентальної Європи.

5. Послаблення макроекономічного регулювання супроводжується різким загостренням проблем екстерналізації як всередині країни, так і в світовому господарстві в цілому. Підприємці, корпорації перекладають на державу проблеми навколишнього середовища, суспільні труднощі і проблеми. У рамках національно-господарських комплексів подібні намагання тією чи іншою мірою обмежуються як суспільним та державним регулюванням, так і ринковими механізмами (ціноутворенням, переливанням капіталів, зрівнянням прибутків тощо); в іншому випадку, як це сталося в Україні, вони переносяться на плечі найбільш незахищеної частини населення, на навколишнє середовище.

Освещается роль государства в условиях развития рыночных отношений и проанализирована эволюция этого процесса в различные исторические периоды. Характеризуются основные изменения роли государства в экономике, рассмотрены вызывающие эти изменения причины. Раскрываются некоторые особенности роли государства в развитых странах и странах с переходной экономикой. Обосновывается необходимость усиления роли государства в условиях трансформации и глобализации экономики.

Ключевые слова: роль государства, транзитивная (переходная) экономика, глобализация, соотношение государства и рынка.

1. Білорус О. Глобалізація і нова парадигма глобального постіндустріального розвитку // Економічний часопис – XXI. – 2002. – № 10. – С. 3–8.

2. *Гальчинский А.* Дееспособность государства // Зеркало недели. – 2000. – № 12 (285), 25 марта.
3. *Кудров В.* Государство и экономика: меняющееся равновесие // Проблемы теории и практики управления. – 2002. – № 3. – С. 3–12.
4. *Маршалл А.* Принципы экономической науки. – Том 1 / Пер. с англ. – Москва: Издат. группа «Прогресс», 1993. – 320 с. («Экономическая мысль Запада»).
5. *Мозиас П.* Прямые иностранные инвестиции: современные тенденции // Мировая экон. и междунар. отн. – 2002. – № 1. – С. 66–72.
6. *Пахомов Ю.* Спрос и монетизация как предпосылки и факторы качественного роста // Економічний часопис – XXI. – 2002. – № 10. – С. 29–34.
7. *Пресняков В.Ю.* Глобализация и современное государство: зарубежный и отечественный опыт // Экономика XXI века. – 2002. – № 6, июнь. – С. 121–135.
8. *Сорос Дж.* Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Пер. с англ. – Москва: Некоммерч. фонд «Поддержка Культуры, Образования и Новых Информационных Технологий», 2001. – 458 с.
9. *Стігліц Дж.* Загроза глобалізації, або Подвійні стандарти у виконанні США // День. – 2002. – 25 квітня. – № 77.
10. *Шишков Ю.В.* Глобализация экономики – продукт индустриализации и информатизации социума // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 2. – С. 146–159.
11. *Шепелев М.* Глобалістика. – Ч. 1. – Дніпропетровськ, 2001. – 304 с.
12. *Щетинин В.* Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки // Мировая экон. и междунар. отн. – 2001. – № 12. – С. 42–49.
13. *Яковлев Е.* Политика привлечения иностранных инвестиций в Россию: пора перемен // Мировая экон. и междунар. отн. – 1999. – № 11. – С. 90–100.
14. Britan 2001, The Official Yearbook. – London, 2002. – 238 p.
15. *Mancher H.* Merges and Acquisitions as a Heads of Repositioning in the Global Market – Business, Macroeconomic and Political Aspects // Transnational Corporation. – Vol. 7. – № 3. – December 1998. – P. 153–182.
16. *Schlesinger A., Jr.* The Cycles of American History. – Cambridge, 1987. – 386 p.
17. *States and Sovereignty in the Global Economy.* – N. Y., 1999. – 340 p.
18. *Financial Globalization and the Emerging Economics.* – ECLAC, 2000. – 248 p.
19. *Feigenbaum H, Yenig J, Hanunet Ch.* Shrinking the State. The Political Underpinning of Privatization. – Cambridge, 1998. – 268 p.

Одержано 18.12.2008.